

Р.В. ВЕРЕША,
кандидат юридичних наук, доцент
(Академія адвокатури України)

НЕКОНСТИТУЦІЙНІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ТА ЇХ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

Ключові слова: презумпція невинуватості, вина, юридична відповідальність, психічне ставлення, протиправність, склад злочину.

Конституція України як Основний Закон держави займає центральне місце у системі законодавства. Вона є основним джерелом права України. Положення Конституції України спрямовані на закріплення, гарантування та забезпечення основних засад існування держави, прав та свобод людини і громадянина, а також основоположних соціальних та інших цінностей.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати. У випадках виявлення невідповідності законів та інших нормативно-правових актів Конституції України, вони можуть бути визнані Конституційним Судом України неконституційними. Проте аналіз змісту окремих конституційних положень не виключає існування певних суперечностей і в межах самого Основного Закону.

Так, ч. 2 ст. 68 Конституції України, де зазначено, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, прямо суперечить положенням ч. 1 ст. 62 Конституції України, яка передбачає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде до-

ведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчиненої дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Поняття «психічне ставлення», що вживається в ст. 23 КК України, конкретизується у відповідних формулюваннях, вжитих у статтях 24, 25 КК України. Такими формулюваннями є: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; 2) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити».

1) Формулювання «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння» означає, що винувата особа розуміє не

лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а й його суспільну небезпеку.

При цьому необхідно враховувати, що в ряді випадків законодавець визнає діяння умисними лише за усвідомлення їх протиправності. Це перш за все злочини із спеціальним суб'єктом, коли на особу покладається виконання або забезпечення дотримання якихось правил та обов'язків.

Наприклад, за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ч. 1 ст. 272 КК України) можуть бути притягнуті до відповідальності лише ті особи, на яких покладався обов'язок з дотримання ними цих правил.

Вказівка у статті на завідомість по відношенню до незаконних дій також означає усвідомлення суб'єктом протиправності діяння. Наприклад, поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи (ч. 1 ст. 151 КК України).

Усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних діянь включає уявлення суб'єкта і про ті факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких вчинюється злочин (спосіб, місце, час тощо).

Відсутність усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчиненого діяння може свідчити про такий дефект особистості (наприклад, неосудна особа), за наявності якого відповідальність виключається.

При реалізації принципу особистої відповідальності за наявності вини важливо точно встановити інтелектуальний момент вини. В законодавчих визначеннях форм вини даний аспект стоїть на першому місці. Але це не дає підстав стверджувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій або бездіяльності є більш важливим порівняно з іншими елементами вини, що воно однозначно зумовлює і передбачення суспільно небезпечних наслідків, є основою цього передбачення.

Формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» – це розумове уявлення особи про результати своєї дії або бездіяльності. При цьому передбачення

тут носить конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки.

Відповідно до законодавчого визначення прямого умислу передбачення наслідків може бути неоднозначним: винуватий передбачає можливість або неминучість настання суспільно небезпечних наслідків.

Найбільш характерним і таким, що зустрічається значно частіше, є передбачення настання наслідків, коли суб'єкт злочину впевнений в реальності їх настання і спрямовує свої зусилля на досягнення цього конкретного результату. Так, здійснюючи постріл в голову іншої людини, винуватий усвідомлює неминучість смерті потерпілого.

В деяких випадках суб'єкт передбачає настання суспільно небезпечних наслідків не як неминучих, а як реально можливих. Таке передбачення може мати місце в випадках, коли обраний спосіб вчинення злочину може призвести до настання не одного конкретно визначеного наслідку, а до кількох. Так, підкладаючи під двері будинку потерпілого вибухівку, винуватий розраховує таким чином позбавити його життя. Однак при такому способі вбивства бажаний наслідок не є єдино можливим результатом дій винуватого і, відповідно, сприймається ним як реально можливий.

«Передбачення, – зазначав Б. Нікіфоров, – це по суті те ж усвідомлення, що охоплює в собі уявлення про безпеку дії і її причинний зв'язок з шкодою, що настала» [3, 118].

Із положень ч. 2 ст. 24 КК України начебто слідує, що суб'єкт спочатку усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, а потім передбачає суспільно небезпечні наслідки своїх дій (чи бездіяльності). Реальне співвідношення інтелектуальних моментів (усвідомлення та передбачення) виглядає інакше: спочатку суб'єкт «прораховує» наслідки своїх дій (при прямому умислі – прямих, при

непрямому – побічних, при легковажності – можливих), а потім дає оцінку своїм діям як небезпечним. Усвідомлення характеру дії відбувається на підставі передбачення, а не навпаки [2, 27]. В психологічній літературі підкреслюється, що про усвідомлення особою суспільної значущості свого діяння можна говорити лише тоді, коли вона передбачає його наслідки.

В звичайному значенні під наслідком розуміють віддалену зміну зовнішнього середовища, що, як правило, має зв'язок з впливом на фізичні явища (тілесні ушкодження, руйнування і т.п.), а під дією – зміну найближчу, що міститься в русі тіла, не завжди відчувається в фізичних вимірах, а інколи не відчувається в них взагалі (наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу). Відповідно, стосовно діяння можна говорити про усвідомлення небезпеки, а стосовно наслідку – про його передбачення. Таким чином, законодавець говорить про усвідомлення взагалі і одночасно називає його окремий випадок – передбачення.

Передбачення є психічним переживанням, що відноситься до майбутнього. Передбачити теперішнє неможливо. Одна якість наслідків не існує без іншої і в кримінальному праві немає просто наслідків, що існують без суспільно небезпечної властивості, а залежність цих якостей є настільки великою, що передбачення наслідків певного фактичного змісту означає тим самим розуміння їх соціальної шкідливості.

Усвідомлення суспільної небезпеки діяння з точки зору мотивації суб'єкта – елемент побічний і другорядний. На наш погляд, усвідомити суспільну небезпеку діяння можна лише за передбачення суспільно небезпечних наслідків, тому не передбачення є похідним від усвідомлення суспільної небезпеки, а навпаки. Передбачення – це усвідомлення віддаленого, можливого результату дії.

У зв'язку з викладеним можна погодитись з тим, що незалежно від виду і харак-

теру умислу він за будь-яких умов включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру (шкідливості) вчинених нею дій. В тих випадках, коли умисел має вираз по відношенню до наслідків, передбачення їх суспільно небезпечного характеру означає і усвідомлення суспільної небезпеки діяння, що заподіяло ці наслідки.

В реальній дійсності можливі розбіжності між цілеспрямованістю бажання і різними об'єктивними елементами, обставинами та наслідками. Водночас в кожному злочині є усвідомлення його різних елементів, обставин і наслідків.

2) Під бажанням розуміється прагнення до конкретного результату, що передбачає свідому і цілеспрямовану діяльність особи.

Наявність в кримінально-правовій формулі вини такого елемента, як бажання суб'єкта, свідчить про намір включити в вину вольовий момент – спонуку злочинної поведінки. Всі інші аспекти вольового моменту вини охоплюються одним терміном «небажання»: не бажав, але свідомо припускав; не бажав і розраховував на відвернення; не лише не бажав, але і не передбачав. Інакше кажучи, реалізується поведінка з побічними небажаними і не передбачуваними наслідками. Водночас слід відмітити, що розкриття вольового моменту непрямого умислу за формулою «не бажала цих наслідків» співвідносно з внутрішньою потребою не робити щось. В такій редакції стирається межа між непрямим умислом і злочинною самовпевненістю. «Небажання» наслідків при непрямому умислі підтверджується тим, що винуватий вчинює дії, не розраховуючи при цьому на будь-які обставини, які мали бути і за своїм характером могли б відвернути настання результату.

Свідоме припущання настання наслідків являє собою такий процес мислення, за якого суб'єкт, не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, тим не менше погоджується з їх настанням.

Байдуже ставлення до наслідків, фактично не відрізняється від свідомого

їх припускання. Воно характеризується відсутністю активних емоційних переживань у зв'язку з суспільно небезпечними наслідками, реальна можливість настання яких відображується випереджуючим усвідомленням винуватого. В цих випадках суб'єкт заподіює шкоду суспільним відносинам, не замислюючись про наслідки вчиненого діяння, хоча можливість їх заподіяння уявляється йому цілком реальною. Таким чином, формулювання «байдуже ставлення до наслідків» охоплюється формулюванням «свідоме їх припускання».

3) Формулювання «легковажно розраховувала на їх відвернення» полягає в тому, що при злочинній самовпевненості особа розраховує на цілком реальні, певні обставини, які за своїми властивостями, зв'язками мають здатність відвернути настання наслідків. Це її власні, особисті якості (спритність, вмільсть, досвідченість, майстерність), дії інших осіб, фізичні або хімічні закони, вплив обстановки, сил природи тощо.

Незважаючи на впевненість суб'єкта у ненастанні наслідків, розрахунок його виявляється невірним (легковажним), оскільки надія на певні обставини (властивості, зв'язки діяння) або частину таких була помилковою і не змогла відвернути суспільно небезпечні наслідки.

4) Формулювання «повинна була їх передбачити» – це об'єктивний критерій, з яким пов'язується обов'язок особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Такий обов'язок на особу покладають: закон, службовий стан, фах (професія – лікар, вихователь, водій), прийнятий особою на себе обов'язок за угодою, дорученням; родинні стосунки (батьки зобов'язані оберігати і утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття), правила суспільного співжиття, вчинені особою угоди, за якими вона зобов'язалась відвернути чи не допустити заподіяння певної шкоди: доглянути дітей, оберігати майно тощо. З цього приводу слушною є позиція С. Гончаренка, відпо-

відно до якої «обов'язок ... передбачати можливі небезпечні наслідки своїх дій покладається на кожного окремо, а не на всіх разом. Тому об'єктивний критерій не може не мати суб'єктивної форми свого існування: його не можна ототожнювати з самими нормами і правилами обережності, оскільки із одного лише факту їх існування не можна вивести обов'язковості особи слідувати їм. Для цього необхідне певне психічне ставлення до цих правил» [1, 12]. Тому, на думку вченого, більш правильним уявляється підхід, відповідно до якого при визначенні об'єктивного критерію недбалості акцент робиться на конкретному носії обов'язку – суб'єкті. Правила обережності набувають значення об'єктивного критерію злочинної недбалості не існуючи відірвано від суб'єкта, а лише будучи відображеними ним, входячи в його внутрішню структуру, набуваючи поряд з об'єктивною і суб'єктивну форму існування [1, 12].

Формулювання «могла їх передбачити» – суб'єктивний критерій недбалості, що означає можливість особи передбачати настання суспільно небезпечних наслідків своїх дій. Для визначення того, чи могла певна особа передбачати за певних умов і обставин настання таких наслідків, враховують суспільні, фізичні, психічні властивості та особливості саме цієї особи: її вік, освіту, фах (професію), стан здоров'я (в момент вчинення дії чи бездіяльності), фізичні та психічні вади тощо. Однак необхідно погодитись з С. Гончаренком, який зазначає, що суб'єктивний критерій недбалості слід розуміти не лише і, можливо, не стільки як можливість особи «відповідати вимогам об'єктивного критерію», а як сферу об'єктивної реальності, що була відображена, і, в принципі, могла бути усвідомлена в момент вчинення злочину [1, 13].

Таким чином, поняття «психічне ставлення», що вживається у ст. 23 КК України і обумовлює наявність вини, конкретизується при визначенні форм вини у статтях 24, 25 КК України через

формулювання: 1) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання»; 2) «усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання»; 3) «передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення»; 4) «не передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити».

Зазначені формулювання за своїм змістом не припускають можливості об'єктивного інкримінування, що непрямо

презюмує Конституція України у ч. 2 ст. 68. Конституційне положення про те, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності може бути допустимим, як виняток, при реалізації таких видів юридичної відповідальності, як цивільна та дисциплінарна. У кримінальному праві спростування презумпції невинуватості пов'язане із обов'язковим встановленням вини особи у вчиненому злочині, що є обов'язковою ознакою складу злочину як підстави притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Такі неузгодженості мають бути уніфіковані і приведені у відповідність до фундаментальних засад Конституції України, враховуючи в першу чергу принцип верховенства права, шляхом внесення відповідних змін до Основного Закону нашої держави.

Список літератури:

1. *Гончаренко С.В.* Преступная неосторожность. Уголовно-правовой и криминологический аспекты: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.В. Гончаренко. – К., 1990. – 20 с.
2. *Нерсесян В.А.* Ответственность за неосторожные преступления / В.А. Нерсесян. – СПб: Юридический центр Пресс, 2002. – 233 с.
3. *Никифоров Б.С.* Субъективная сторона в формальных преступлениях / Б.С. Никифоров // Советское государство и право. – 1971. – № 3.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются актуальные и сложные вопросы вины в пределах конституционного и уголовного права.

SUMMARY

The article is relevant and devoted to the problems of the guilty in the constitution and criminal law.

Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

Подано 03.10.2011.